

26. Грушевський МС. Історія України-Руси: віі т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Т. IV. - К.: Наукова думка, 1993. - 544 с.
27. Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści - proba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. - 1974. - Т. LXV. - Zeszyt 2. - S. 243-261.

Some uprising of Lubech's castle and its military community in the middle of XVI century has :o do with the ruling of P. Sapeha. one of the most active leaders of Lubech. Since he was fixed as .Kyiv's kashtelian, the role of Lubech's shlihta increased greatly. At the same time the closed social .ategory for Lubech's boyars in the middle of XVI century was lubech s petty bourgeoisie, which also \ad obligatory military service. The land's reforms of the part of 60s (XVI c.) and „, authority” of Kyiv's kashtelian over the Lubech's shlahta in some way improved the position of the Lubech's upper s.ass in the town's district.

Key words: the Lubech's shlahta, P.Sapeha, the leader, the petty bourgeoisie, the Lubech's district.

УДК 930.25 “17/18”

Ганна Доманова

ІСТОРІЯ АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ

В статті здійснена спроба реконструювати історію магістратського архіву, який утворився в результаті тривалого існування в Чернігові (1623-1785 рр.) органу міського самоврядування на магдебурзькому праві магістрату. Розглянуто особливості збереження магістратської документації протягом кінця XVIII-XX ст. Головна увага приділена законодавчим актам королівським привілеям, царським грамотам та гетьманським універсалам, що мали численні копії й розсосередженіу різних фондах архівосховищ України і Росії.

Ключові слова: Чернігівський магістрат, архів, королівські привілеї, царські грамоти, гетьманські універсали.

Чернігів одне з небагатьох міст Лівобережної України, яке протягом майже :втора століття (1623 - 1785 рр.) зберігало самоврядні традиції. Підґрунтям існування магдебургії у місті стали насамперед привілеї польських королів, грамоти російських дарів та гетьманські універсали, які визначали не тільки правове поле Чернігівського магістрату, але й територіальні межі, міську власність, пільги міщанства, характер взаємовідносин з іншими верствами населення. Виконуючи адміністративно-судові функції, видаючи фінансовими справами, магістрат мав численну поточну документацію.

Насьогодні в українській історіографії відчувається відсутність наукових розробок з історії Чернігівського магістрату. Наявні роботи стосуються переважно окремих аспектів історії міської влади [1]. Історія магістратського архіву вперше стала предметом окремої розвідки.

Слід зауважити, що значна кількість документів Чернігівського магістрату була втрачена через те, що магістратський архів зазнавав руйнівних пожеж. Зокрема, адзвичайної шкоди центру міста заподіяли пожежі 1718 і 1750 рр., остання з яких повністю знищила будинок магістрату. Наслідки пожежі 1750 р. створили дуже багато білих плям” в історії міста загалом. Був втрачений цілий комплекс джерел минулих гоків. Загинули фінансові документи, актові книги, що склали основу джерельної бази з історії чернігівського міського самоврядування. Магістратський архів зазнав чимало втрат і після припинення функціонування магістрату. Втім, незважаючи на чищенні катаклізми, майже повністю збережений законодавчий матеріал, що підлягав копіюванню - королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали.

© Доманова Г., 2004

1782 р. Лівобережну Україну інкорпоровано до складу Російської імперії, “город Чернигов из полкового стал Черниговского Наместничества Наместнический город, и Магистрат бывшего деревни и разныя имения поступили в ведомство Черниговской казенной палаты” [2]. До Чернігівської казенної палати були передані фінансові,

господарські справи магістрату, “ведомости городских оброчных статей” [3]. Офіційно Чернігівський магістрат став називатися городовим магістратом, залишаючи за собою, головним чином, поліцейські та судові функції [4]. 1785 р. запроваджено Міське положення, згідно якого у місті постала Чернігівська міська дума - виборчий розпорядчий орган міського самоврядування. До Чернігівської міської думи з магістратського архіву був переданий законодавчий матеріал - королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали. Остаточо магдебурзьке право було скасовано 1831 р., але Чернігівський городовий магістрат як судова установа проіснував ще до середини 60-х років XIX ст. Отже, з магістратського архіву були вилучені оригінали королівських привілеїв, царських грамот, гетьманських універсалів та частково фінансові та господарські справи магістрату. Поточна документація зберігалася у Чернігівському городовому магістраті.

1838 р. значна кількість архівних матеріалів Чернігівської міської думи, а також Чернігівського губернського правління, Чернігівської казенної палати на запит Міністерства внутрішніх справ була відправлена до Археографічної комісії, що діяла у Петербурзі. Виявлений у 20-х роках XX ст. Д.Гроховецьким у Полтавському історичному архіві документ “Дело по представлению испр. Должность черниговского гражданского, полтавского губернатора с копиями описей древних высочайших грамот и прочих бумаг. Началось 11 ноября 1838 года, на 5 листах”, включав опис “подлинным древним высочайшим, грамотам, универсалам и прочим бумагам нижепоименованным из архива Черниговской Градской Думы” [5]. В опису були представлені документи Чернігівського магістрату - 53 одиниці, серед яких 7 привілеїв польських королів, 9 царських грамот, 18 гетьманських універсалів (включаючи два універсали Генеральної військової канцелярії), універсал полковника П.Полуботка 1710 р., указ Генеральної військової канцелярії вїту Чернігівського магістрату 1750 р., “Память” чернігівського воєводи К.Хлопова 1666 р., “церекраф” 1728 р. на позику магістратом 200 крб. грошей, 2 контракти на відкуп магістратських озер 1735 та 1743 рр., 2 купчі 1752 р. тощо. Документ був адресований “Его сиятельству господину исправляющему должность черниговского, полтавского и харьковского генерал-губернатора, генерал-адъютанту графу Строганову”. Фактично, це звіт про відправку до Міністерства внутрішніх справ оригіналів “с описью им”.

Фонди колишньої Археографічної комісії зберігаються у Санкт-Петербурзькому філіалі інституту Російської історії РАН. У колекції “Акты Черниговского губернского правления” містяться матеріали з архівів Чернігівської міської думи, Чернігівської казенної палати та Чернігівського губернського правління. В колекції виявлено лише копію жалуваної грамоти царя Олексія Михайловича 1667 р. чернігівському міщанину Павлу Клевцю на володіння млином в Седневі та оригінал грамоти імператриці Єлизавети 1751 р. гетьману К.Розумовському “О принятии мер предосторожности, на случай пожара, при постройке новых казенных и частных зданий на погорелых местах в городе Чернигове” [6].

На початку 1852 р. на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” були опубліковані “Сведения о находящихся в Черниговском городском магистрате грамотах, универсалах и прочее, с означением от кого даны, где и в каком году” [7]. У документі перелічено 12 царських грамот, 5 королівських привілеїв польською мовою та 32 гетьманських універсала. Було зазначено, що “бумаги сие довольно хорошо сохранились; при многих из них есть печатки висящие на шнурках в особых коробочках; замечательна одна из них, находится при грамоте царя Алексея Михайловича, которая в серебряной коробочке, отличается своей необыкновенной величиною против прочих”. Крім того, зазначено, що “сверх сего находится еще несколько отрывков, писанных на польском языке, следующих годов: 1615, 1634, 1650, и Декрет от 1698 года, еще некоторые бумаги, относящиеся к этому времени”. Окремі документи стисло охарактеризовані: “Грамота Сигизмунда III, Короля Польского, писана на пергаменте, 1625 года с

печатью и собственноручною его подписью” або “Грамота царя Алексея Михайловича, данная в Шилове 7163 (1655); писана на пергаменте, с висящей печатью из красного воску, на коим изображен герб Российского государства”. У списку перелічені: універсал Б.Хмельницького 1649 р., Ю.Хмельницького 1659 р., 2 універсали І.Сомка 1663 р., 4 - І.Брюховецького 1666-1667 рр., 1 - І.Самойловича 1673 р., 2 - Д.Много- грішного 1669 р., 4 - І.Мазепи 1686 - 1706 рр., 13 - І.Скоропадського 1709-1721 рр., 3 - Д.Апостола 1731-1732 рр., 1 - полковника П.Полуботка 1700 р. На жаль, перелік універсалів не достеменний, вони подаються за номерами, що призводить до розбіжностей, наявні помилки у датуванні. Кому належить публікація - не відомо, але її поява викликала інтерес до магістратського архіву.

Вже восени 1852 р. відомий краєзнавець, редактор “Черниговских губернских ведомостей” М.Білозерський “по предписанию губернского правления” був відряджений до архіву Чернігівського магістрату для розгляду “грамот, актов, и книг прежних лет” [8]. У рапорті він писав: “В исполнение чего, имею доложить, что в городском магистрате грамот не оказалось; все они переданы в городскую Думу. Мне оставалось изыскать си единые из архивных дел, но архив в таком беспорядке, что по описи нельзя было ничего отыскать: надо было развязывать каждую связку, пересматривать ее от листа до листа, чтобы найти что либо достойное вниманию” [9]. М. Білозерський представив складений ним реєстр “сведений и актов, отысканных и описанных в архиве магистрата”. Ним були виокремлені: “Дела указные магистратские”, стислий та не зовсім чіткий опис яких розпочинався з пожежі 1750 р., нараховував 274 справи, більшість яких не мала навіть назв, та “Реєстр актов и сведений, отысканных в архивных делах Черниговского Городового магистрата”, куди увійшли Опис Чернігова 1765- 1766 рр., “крепости” ремісничих цехів, універсали магістрату 1734 та 1746 рр., відомості про приїзд в Чернігів гетьмана К.Розумовського 1752 р., “Копии с подлинных обличков” 1689-1707 рр. (записи стосовно грошових позик). М.Білозерський зауважив, що архів Чернігівського магістрату містить цінні історичні, статистичні та етнографічні матеріали і потребує термінового впорядкування.

Інтерес М.Білозерського викликали матеріали, які були перелічені у реєстрі “актов и сведений”. Ці документи частково були ним власноруч скопійовані й нині зберігаються у його документальній колекції в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського [10]. Того ж таки 1852 року він оприлюднив на сторінках неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей” Опис Чернігова 1765-1766 рр. [11]. У магістратському архіві ці документи не збереглися.

У серпні 1908 р. в Чернігові проходив XIV Всеросійський археологічний з’їзд. Діяла виставка старожитностей, на якій, між іншим, були представлені деякі оригінали та копії королівських привілеїв, царських грамот та гетьманських універсалів Чернігівському магістрату, які зберігалися серед рукописів Чернігівської міської думи. Були виставлені привілеї Сигізмунда III 1623, 1624, 1625 рр., Яна Казимира 1650 р., дві царські грамоти Олексія Михайловича 1655 та 1666 рр., 8 гетьманських універсалів та універсал чернігівського полковника П.Полуботка 1710 р. Експонати виставки були стисло описані в “Каталоге”, а самі тексти надруковані у збірнику “Труды Чернигов ского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда” [12]. Загалом, на сторінках “Трудов” було опубліковано 43 документа, серед яких 4 королівських привілеїв, 8 царських грамот та 13 гетьманських універсалів. Згадувалися ще 3 королівських привілеїв, але внаслідок ушкодження тексту вони не були надруковані. У передмові до видання рукописів Чернігівської міської думи зазначалося: “Настоящее издание их предпринимается с двойной целью: во-первых - в виду испол- нившагося в 1907 году 1000 - летая летописной известности города Чернигова, дать местным историкам возможность разрабатывать историю города за столетие (от первой половины XVII и до половины XVIII в.) по первоисточникам, во-вторых - привести в известность весь важнейший и к тому же мало доступный рукописный материал Думы, времен гетманщины, составляющий предмет особого хранения” [13].

У фондї Чернігівської міської думи, що зберігається у Державному архіві Чернігівської області були виявлені лише справи про передачу Чернігівським магістратом Чернігівській міській думі своїх повноважень та земельної власності 1785 р. Жодного з оригіналів, копії або навіть згадки про їх існування не збереглося.

Магістратський архів, який зберігався у Чернігівському городовому магістраті, досить довго залишався не систематизованим. Він став складовою архіву городового магістрату, впорядкування якого відбулося у середині ХХ ст. У відділі дореволюційних фондів архіву Чернігівської області 1 був створений фонд “Черниговский городской магистрат”, три описи якого складені, відповідно, 1951, 1952 та 1954 рр. [14]. Згодом цей фонд був перевезений до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві,² де був реорганізований. У ЦДІАК України окремо зберігаються фонди Чернігівського магістрату та Чернігівського городового магістрату. Справи фонду Чернігівського магістрату представлені у двох описах.

Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали мали численні копії. Інколи, майже водночас з появою оригіналу з’являлася його сучасна копія. Нерідко копії отримували цінність первинних документів. Декілька зібрань копій королівських привілеїв, царських грамот та гетьманських універсалів зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (ІР НБУВ).

Документальна колекція О.Лазаревського “Материалы для истории городских поселений в Малороссии” містить копії королівських привілеїв, царських грамот та гетьманських універсалів, які були зняті за наказом Генеральної військової канцелярії 1754 р. Разом з відомостями про сіножаті, міські доходи, Чернігівський магістрат подав копії ряду “крепостей”: королівський привілей Сигізмунда III 1623 р., писаний двома мовами, 3 царські грамоти та 21 гетьманський універсал. Наприкінці королівського привілею стоїть запис: “С подлинным выписом свидетельствовал Черниговского магистрата писарь Михайло Санковский. С подлинного выписа выписал райца черниговский Кирилл Поддубик” [15].

У документальній колекції Університету св. Володимира було виявлено кілька документальних збірників. Найбільший інтерес становить збірник 1762 р. до якого увійшли копії 4 королівських привілеїв, 8 царських грамот та 35 універсалів, “наданных от гетманов, Генералитета з Генеральной канцелярии, и других чинов” [16]. Серед універсалів 4 належать ГБрюховецькому, 4 - І.Мазепі та 14 - І.Скоропадському. У передмові зазначено, що у квітні 1762 р. вїйт Н.Шарий з урядовцями магістрату звернувся до Чернігівського полкового суду з проханням вписати до його книг “выше прописанные крепости” для “лучшей осторожности и сохранении оригинальных видов”. Наприкінці липня писарем полкового суду Семеном Стаїнським були зняті копії “в земскую суда полкового Черниговского книгу под №10 вписаны и з них в тот магистрат сие видимусы (?) за обыкновенным подписом й суда полкового Черниговского печатью как и выше писано даны 1762 году июля 25”. Чинність копій засвідчили: чернігівський полковник П.Милорадович, обозний І.Сахновський, полковий суддя, полковий та судовий писарі. Збірка майже не ушкоджена, збереглися рештки червоної воскової печатки.

Рукописний збірник 1783 р. містить лише деякі копії. Імператорським указом 16 червня 1783 р. Чернігівському намісницькому правлінню було “велено учинить достоверные выправки, какие в каком городе имеются привилегии и высочайшие жалованные грамоты и сочиня с оных точные копии с за свидетельствованием в магистратах присутствующих доставить в наместническое правление немедленно” [17]. 17 липня 1783 р. з магістрату були відправлені “справочные” копії за підписами бурмистрів Никифора Говорова, Тимофія Митаревського і ратмана Михайла Губаревського. До Чернігівського намісницького правління були відправлені копії привілеїв Сигізмунда III 1623 і 1625 рр. та Владислава IV, 3 царські грамоти та 5 гетьманських універсалів. Копія привілею Сигізмунда III 1623 р. була подана польською та російською мовами й була писана з копії 1650 р. “выпись с книг гродских воеводства Киевского 1650 року 27 мая”. Привілеї Сигізмунда III були представлені у 10 екземплярах. “Сводил” копії бургомистр Т.Митаревський та ратман Й.Мазур.

Ще одне зібрання копій - 4 королівських привілеїв, 8 царських грамот, 35 гетьманських універсалів було упорядковане приблизно у другій половині ХІХ ст. [18]. Крім згаданих законодавчих актів воно містить ще 3 документи - “Память” чер

1 Сучасний Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

2 Сучасний Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України)

нігівського воєводи К.Хлопова, грамоту царя Петра Олексійовича 1718 р. та Указ Генеральної військової канцелярії 1750 р.

Поодинокі копії законодавчих актів Чернігівського магістрату знаходилися в архіві Малоросійської колегії, який спершу зберігався у Чернігівському намісницькому правлінні, а потім майже століття - у Чернігівському губернському архіві. 1887 р. архів Малоросійської колегії був частково перевезений до архіву Харківського Істори-хо-філологічного товариства [19]. Д.Багалій, досліджуючи магдебурзьке право на Лівобережній Україні, зазначив, що у відділі Малоросійської колегії збереглося декілька систематичних збірників офіційного характеру, які містять серії привілеїв українських міст - Чернігова, Ніжина, Стародуба тощо [20]. 1890 р. реєстр документів Харківського архіву Історико-філологічного товариства поповнився окремими справами Чернігівського намісницького правління, про що згадується у звіті Історико-філологічного товариства за 1889-1890 рр. [21]. Того ж таки року до Харківського університету пересилалися окремі зібрання рукописів Чернігівської міської думи [22]. Так, наприкінці XIX ст. копії привілеїв польського короля Яна Казимира 1650 р. зберігалися у Харківському архіві [23]. Але, на жаль, подальша їх доля не відома.

Поодинокі копії королівських привілеїв, царських грамот, гетьманських універсалів розпорошені серед різних архівних установ, фондів, документальних колекцій.

Таким чином, магістратський архів довгий час був покинутий напризволяще. Крім того, внаслідок пожеж 1718 та 1750 рр. загинули документи минулих літ. З магістратського архіву були вилучені оригінали законодавчих актів - королівські привілеї, лаоські грамоти, гетьманські універсали, які довгий час зберігалися серед рукописів Чернігівської міської думи і мали численні копії.

Джерела та література

- Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги // Історично-географічний збірник. - К., 1927. - Т. 1. - С. 40-52.; Швидько Г. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. // Чернігівська старовина. - Чернігів, 1992. - С. 84-87; Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII - XVIII ст. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - С. 34-42; Вона ж. Документальні джерела з історії Чернігівського магістрату // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). - Київ-Донецьк, 2001. - Вип. 19. - С. 306-311; Вона ж. Актіві книги Чернігівського магістрату // Література та культура Полісся (Збірник наукових праць). - Ніжин, 2002. - Вип. 21. - С. 48-52.
2. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - Ч. 2. - Гл. 2.-С. 252.
- Г- Черниговская старина (1765 - 1810 гг.)// Земский сборник Черниговской губернии. - 1899. - №71.-С. 76.
- Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - Київ, 1990. - С. 424.
5. Гроховецький Д. Документи до історії м. Чернігова // Україна. - 1927. - Кн. 3. - С. 108-110.
4. Санкт-Петербургський філіал інституту Російської історії РАН. - К. 150. - Ои. 1. - Спр. 16, 639.
- Сведения о находящихся в Черниговском городском магистрате грамотах, универсалах и прочих, с означением от кого даны, где и в каком году // Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). - 1852. - № 23. - С. 247-248.
- ? ЦДІАК України.-Ф. 1673.-Оп. 1.-Спр. 209. - Арк. 1.
- 4 LP НБУВ. - Ф.204. - Спр.30, 35, 38.
- К Об архиве Черниговского магистрата. О ревизионной комиссии. Описание Чернигова 1765- 1766 // ЧГВ, - 1852. - Часть неофициальная. -№ 45. - С. 504-507; № 46. - С. 515-521; № 47. - С. 530-534.
- II Каталог выставки XIV Археологического съезда. - Чернигов, 1908. - С. 17-23; Рукописи Черниговской городской думы // Труды черниговского Предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове. - Чернигов, 1908. - С. 63-112.
- II Рукописи Черниговской городской думы... - С.63.
- ІЗ ЦДІАК України. - Ф. 205. - Оп. 1. - Спр. 265, 266, 267.
- А Там само. - Ф. I. - Спр. 54484-54662. - Арк. 87 зв.
- 15 Там само. - Ф. VIII. - Спр. 2320-2330. - Арк. 1-2.
- : Там само.-Ф. VIII.-Спр. 2334-2369.-Арк.41-41 зв.
- : - IP НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 2270-2319.

18. Швидько А. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII - середина XVIII в.). - Днепропетровск, 1986.-С. 15.
19. Баталій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні //Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV - XVIII в. - Львів, 1904. - С. 390.
20. Отчет об архиве историко-филологического общества 1889-1890 гг. // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. - Харьков, 1891. - Т. 3. - С. XXVI.
21. Рукописи Черниговской городской думы... - С.63.
22. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х - 40-х років XX століття. - Київ, 2000. - С. 70.

It was realized the attempt to reconstruct the history of magistrate registry, which had been forming as result of long existing in Chernigiv (1623 - 1785) of the body of municipal self- government based on Magdeburg Law - magistrate. It was examined the peculiarities of preserving magistrate documents during the end of XVIII - XIX centuries. The main attention was paid to legislative acts - the king privileges, the tsar deeds and hetman universals, which had numerous copies and were dispersed in different registry funds of Ukraine and Russia.

Key words: Chernigiv magistrate, registry, king privileges, tsar deeds, hetman universal.

УДК.94(47)“18/19”

Тетяна Соломенна

О.А. АРАКЧЕЕВ У ОСОБИСТИХ ВЗАЄМИНАХ

В статті йдеться про особисті взаємини О.А.Аракчєєва у повсякденному житті з батьками, коханими, друзями і знайомими. Робиться спроба реабілітувати його історично як людину.

Ключові слова: О.А. Аракчєєв, повсякдення, стосунки.

Впливовий державний діяч кінця XVIII - першої чверті XIX ст. О.А.Аракчєєв (1769-1834) особа, передусім, публічна. Його професійний хист артилериста, адміністративні й господарські здібності, управлінська манера першого міністра імперії - досить повно знайшли відображення в історичній літературі різних часів. Проте, особистість Аракчєєва викликає інтерес і з приватного, так би мовити, внутрішнього боку. Його постать цікава і в суто особистісному аспекті: якою він був людиною, з яким характером, життєвою вдачею, і врешті-решт, яким він був співрозмовником, чоловіком, другом? Такі факти цікаві не лише з загальнолюдських позицій, а й у науковому плані.

Ми спробуємо висвітлити специфіку та коло спілкування Аракчєєва у повсякденному житті. Запровадження у науковий обіг його величезного листування, неопублікованих записок і мемуарів сучасників дозволяє під іншим кутом зору, ніж це було прийнято в історіографії, подивитись на його особистість, зрозуміти специфіку характеру, і тоді його постать розкривається з несподіваного боку. Соціальний статус графа О.А.Аракчєєва передбачав величезне коло знайомих: чиновників, воєначальників, підлеглих, селян, солдатів. Окреме місце в його взаєминах з оточуючим світом займають стосунки з імператорами, за часів правління який він перебував на держаній службі. Перші розвідки з цієї проблеми вже зроблено [1]. Проте нам хотілося б більш детально зупинитися на приватному спілкуванні графа Аракчєєва з його родичами, близькими, коханими, товаришами. Найближчими його родичами звісно були батьки й брати.

Про стосунки з батьком відомо небагато, архівні документи з цього приводу зберігають майже повне мовчання, бо Андрій Андрійович помер у 1796 р., коли старшому сину було 27 років, і він ще не здобув високого соціального становища. Збереглися протилежні судження про його характер: дехто з мемуаристів, зокрема В.Ф.Ратч, писали про його м'який характер [2], дехто, навпаки, говорив про досить крутий но-